

Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.)

Наталія Чернікова, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядається процес становлення та розвитку орендних відносин в аграрному секторі Таврійської губернії 2-ї половини XIX ст. – 1917 р. в умовах розвитку товарного землеробства та тваринництва. Аналізуються причини широкого розповсюдження оренди та специфіка перебігу цього процесу у різних повітах губернії. Визначено роль поміщицького землеволодіння у формуванні орендного фонду регіону. Величезні угіддя слугували вагомим джерелом виробничого та невиробничого прибутку для місцевого дворянства. Нечисельні власники господарств капіталістичного типу використовували кошти, отримані від оренди, для модернізації власного сільськогосподарського виробництва. Для переважної ж частини дворян оренда виступала основним засобом землекористування. Розкриваються шляхи залучення селянства Таврійської губернії до орендних відносин в умовах його майнової та соціальної диференціації. Увагу акцентовано на тому, що основним орендарем виступало заможне селянство, яке використовувало землю насамперед для організації торгівельного землеробства. Здійснена видова характеристика земель, що складали орендний фонд регіону. З'ясовано, що переважну частину становили приватновласницькі володіння, а також селянські надільні землі, землі казни та приватних установ. Показано специфіку орендування казенних земель у Таврійській губернії. На широкому колі статистичних джерел висвітлено різновиди земельної оренди та регіональні особливості їх застосування. Популярною формою орендної плати була скопщина, однак у районах торгівельного землеробства спостерігався динамічний розвиток грошової оренди, характерної для капіталістичного господарювання. Прослідковано динаміку змін орендних цін у контексті видової та регіональної диференціації. Висвітлено переваги та недоліки оренди для власників та орендарів губернії. Зроблено висновок про те, що оренда посідала вагоме місце у землеволодінні і землекористуванні населення Таврійської губернії – насамперед дворянства і селянства як основних суб'єктів орендних відносин і виробників сільськогосподарської продукції. Вона сприяла розвитку підприємницької ініціативи та посиленню капіталістичних форм господарювання на селі.

Ключові слова: оренда, Таврійська губернія, материкові повіти, підприємництво, землекористування, дворянське землеволодіння, селянське господарство, пореформений період

Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)

Nataliia Chernikova, Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with the process of formation and development of lease relations in the agrarian sector of Tavria province in the second half of the 19th century-1917 in the conditions of vendible farming and animal husbandry development. The causes of widespread leasing and the specificity of this process in different counties of the province are analyzed. The role of landlord ownership in the formation of the lease fund of the region is determined. The vast lands served as a significant source of productive and non-productive profit for the local nobility. Few owners of capitalist-type farms used the proceeds of the lease to modernize their farms. Lease was the main means of land use for the vast majority of nobles. The ways of involving the Taurian peasantry in the lease relations in the conditions of its property and social differentiation are revealed here. Attention is drawn to the fact that the wealthy peasantry was the main tenant who used the leased land primarily for the organization of commercial agriculture. Characterization of the types of land constituting the lease fund of the region have been made. It has been found that private ownership constituted its vast majority, as well as peasant allotments, treasury lands and private institutions. The specifics of the lease of state-owned lands in Tavria province are shown. A wide variety of statistical sources cover the types of land leases and regional features of their using. Skopschina was a popular form of rent; however, on the areas of commercial agriculture, there was a dynamic development of monetary rent as a characteristic feature of capitalist housekeeping. The dynamics of changes in rental prices in the context of species and regional differentiation are traced. The advantages and disadvantages of rent for the owners and tenants of the province are highlighted. It was concluded that the lease occupied an important place in the land tenure and land using

of the population of Tavria province - above all, the nobility and the peasantry as the main subjects of lease relations and makers of agricultural products. It contributed to the development of entrepreneurship and the strengthening of capitalist forms of farming in the countryside.

Keywords: *lease, Taurian province, mainland counties, entrepreneurship, land use, noble land tenure, peasant farming, post-reform period*

Особенности становления и развития арендных отношений в Таврической губернии (2-я пол. XIX в. – 1917 г.)

Наталья Черникова, Днепровский национальный университет им. Олеса Гончара

В статье рассматривается процесс становления и развития арендных отношений в аграрном секторе Таврической губернии 2-й половины XIX в. – 1917 гг. в условиях развития товарного земледелия и животноводства. Анализируются причины широкого распространения аренды и специфика протекания этого процесса в разных уездах губернии. Определена роль помещичьего землевладения в формировании арендного фонда региона. Огромные угодья служили важным источником получения производственной и непроизводственной прибыли для местного дворянства. Немногочисленные владельцы хозяйств капиталистического типа использовали средства, полученные от аренды, для модернизации собственного сельскохозяйственного производства. Для большей же части дворян аренда выступала основным средством землепользования. Раскрываются пути привлечения крестьянства Таврической губернии в арендные отношения в условиях его имущественной и социальной дифференциации. Внимание акцентировано на том, что основным арендатором выступало зажиточное крестьянство, которое использовало землю в первую очередь для организации торгового земледелия. Осуществлена видовая характеристика земель, составлявших арендный фонд региона. Выяснено, что большую часть составляли частнособственнические владения, а также крестьянские наделные земли, земли казны и частных учреждений. Показана специфика аренды казенных земель в Таврической губернии. На широком круге статистических источников освещены разновидности земельной аренды и региональные особенности их применения. Популярной формой арендной платы была скопщина, однако в районах торгового земледелия наблюдалось динамичное развитие денежной аренды, характерной для капиталистического способа хозяйствования. Прослежена динамика изменений орендных цен в контексте видовой и региональной дифференциации. Освещены преимущества и недостатки аренды для владельцев и арендаторов губернии. Сделан вывод о том, что аренда занимала важное место в землевладении и землепользовании населения Таврической губернии – прежде всего, дворянства и крестьянства как основных субъектов арендных отношений и производителей сельскохозяйственной продукции. Она способствовала развитию предпринимательской инициативы и усилению капиталистических форм хозяйствования на селе.

Ключевые слова: *аренда, Таврическая губерния, материковые уезды, предпринимательство, землепользование, дворянское землевладение, крестьянское хозяйство, пореформенный период*

Постановка проблеми.

Орендні відносини становили вагомий складову поземельного ринку та капіталістичних відносин в аграрному секторі південноукраїнського регіону пореформеної доби. В умовах інституціоналізації капіталістичних відносин та сільськогосподарського підприємництва оренда виступала важливою формою перерозподілу земель між землевласниками і землекористувачами і слугувала одним із факторів взаємодії поміщицьких та селянських господарств. Вона сприяла спрощенню та здешевленню процесу концентрації земель у руках сільськогосподарських виробників, сти-

мулювала як землевласників, так і орендарів до раціонального використання земельного ресурсу. Становлення орендних відносин у Таврійській губернії мало регіональні особливості, зокрема, у материкових та півострівних повітах, та характеризувалося видовою строкатістю, відображаючи тим самим наявні тенденції, проблеми, суперечності та перспективи у формуванні капіталістичних засад у сільському господарстві. З одного боку, оренда землі як різновид підприємницької діяльності виступала самодостатнім джерелом отримання невикористаного прибутку для власників землі, з іншого – розширювала можливості залучення до товарного

землеробства та тваринництва більшого кола виробників, насамперед, селян.

Огляд досліджень і публікацій.

У дореволюційній літературі питання оренди набуло висвітлення у контексті тих змін, що відбувалися у землеволодінні та землекористуванні після проведення селянської реформи 1861 р. У працях відомих тогочасних економістів, статистів М. Е. Бененсона [5], М. О. Каришева [10], О. А. Кауфмана [11], О. А. Мануйлова [15], В. Є. Постнікова [21], Д. С. Флексора [33] та ін. міститься інформація щодо видів оренди, цін тощо по окремих повітах Таврійської губернії. Базуючись на численних статистичних даних земських установ, дослідники звертають увагу на швидку майнову диференціацію селянства і залучення заможної когорти до підприємницької діяльності в районах торгівельного землеробства і наголошують на важливому значенні орендних відносин у цьому процесі. На окрему увагу заслуговує колективна робота «Настольная книга для русских сельских хозяев...» [14], що мала на меті сприяти інституціоналізації оренди в умовах розвитку земельного ринку. Питання про орендні відносини тією чи іншою мірою торкалися радянські дослідники аграрної історії крізь призму дослідження соціальної природи землеволодіння, організації господарювання, соціальної та майнової диференціації селянства тощо [2; 9; 13; 19; 20; 25; 31]. І на сьогодні беззаперечне значення має монографія А. М. Анфімова [1], у якій детально аналізуються види оренди й міститься фактичний матеріал по Таврійській губернії. У працях сучасних дослідників спостерігається зростання інтересу до проблеми еволюції аграрних відносин у пореформений період в Україні загалом і поаспектно, зокрема формування ринку землі, еволюції поміщицького господарювання, дослідження українського селянства тощо [18; 22; 23; 30]. Статті О. М. Балухтіної [3], Ю. А. Кравець [12], Н. А. Якименко [37] присвячені проблемам земельної оренди в Україні. Джерельна база репрезентована широким колом матеріалів державних установ, статистичних, статистико-економічних повітових, губернських досліджень тощо [4; 6; 7; 8; 16; 17; 24; 26; 27; 28; 32; 35; 36].

Метою даної розвідки є дослідження особливостей становлення та розвитку орендних відносин та видової диференціації оренди у материкових та півострівних повітах Таврійській губернії пореформеного періоду.

Виклад основного матеріалу.

У постреформений період дворянство Таврійської губернії, незважаючи на закономірне для південноукраїнського регіону зменшення володінь, залишалося основним земельним власником та виробником сільськогосподарської продукції. На 1877 р. воно зосереджувало у своїх руках 3/5, а на поч. XX – майже 1/3 приватновласницького фонду губернії. Поміщицькі господарства у деяких повітах вирізнялися з-поміж сусідських південноукраїнських наявністю величезних земельних площ. У Дніпровському та Мелітопольському повітах середні розміри дворянського і купецького землеволодіння становили понад 2 тис. дес. [36, с. 37]. Тож і за розміром площі землеволодіння, і за суттю вони були підприємницькими, передбачаючи одержання прибутку шляхом продажу продуктів виробництва.

Проте скасування кріпосного права, що позначилося втратою гарантованої робочої сили у вигляді залежного селянства, екстенсивне ведення господарства, брак основного і оборотного капіталу, необхідного для обслуговування величезних земельних угідь спонукали дворян-землевласників до подальших економічних та соціальних трансформацій у середовищі дворян-землевласників. По суті, дворянство опинилося перед необхідністю пошуку виходу із кризи і формування нових джерел фінансових надходжень. У цьому контексті земельні володіння дворян набували якісно нового економічного значення. Із засобу задоволення внутрішньогосподарських потреб вони потенційно могли перетворитися на вагоме джерело прибутку за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, застосування нових с/г механізмів та технологій, раціонального планування та використання земельних площ, способів переробки отриманої сільськогосподарської продукції тощо. З іншого боку, частина дворян-власників виявилася неготовою до нових, капіталістичних реалій та неспроможною до формування господарств підприємницького типу з раціональною обробкою та використанням угідь, що у даному випадку виступали баластом. У такому разі дворяни вбачали у належній їм землі готовий товар, вдаючись до отримання разового або перманентного прибутку не виробничого характеру шляхом продажу, застави або оренди землі. «Недооброблювана» власниками частина угідь уможлиблювала отримання прибутку шляхом оренди, що набувала значного розмаху у краї.

Частині таврійських дворян-латифундистів вдалося адаптуватися до нових умов господарювання й урізноманітнити джерела надходження прибутку шляхом поєднання різних способів підприємницької діяльності: виробництво с/г продукції, її переробка, продаж землі, здавання в оренду (орні угіддя, пасовища) тощо. Зокрема, у величезному маєтку «Чорна долина» Дніпровського повіту Таврійської губернії розміром майже 43,065 тис. десятин, що був у власності графа О. О. Мордвинова, на 6 тис. дес. було організовано інтенсивне зернове господарство із використанням шестипільної (!) сівоzmіни. Значна увага приділялася також торгівельному тваринництву, зокрема, розведенню племінних порід коней, корів, свиней, овець тощо. Перероблена молочна продукція з маєтку (масло, швейцарський, лімбурзький, тільзітський сири тощо) реалізовувалася на ринках південноукраїнському регіону. А найбільш віддалені ділянки загальною площею 10 тис. дес. власник здавав у довгострокову оренду [17, с. 89].

Разом із тим деякі дворяни, які вдавалися до використання новітньої с/г техніки, застосування агрономічних технологій, які уможлилювали процес обробки значних земельних масивів, навіть приорендовували землі. Особливість орендних відносин між дворянами полягала у тому, що останні намагалися орендувати великі угіддя на тривалий термін з метою розширення власного виробництва. Відома у Дніпровському повіті Таврійської губернії власниця маєтку «Успенка» С. Б. Фальц-Фейн, площа якого становила 28,131 тис. дес., орендувала додатково ще 9,788 тис. дес. у власного сина. Понад 5 тис. десятин використовувалися як орні землі, а майже 33 тис. дес. становили сіножаті та вигони для розведення коней, великої рогатої худоби, меринових овець і навіть 150 верблюдів [17, с. 88]. У маєтках «Асканія-Нова», «Даровка» і «Єлисаветфельд» загальною площею 31,068 тис. дес., де господарював Ф. Є. Фальц-Фейн, 12,151 тис. дес. становили орендовані ним землі [17, с. 83].

Величезні земельні угіддя таврійських дворян становили вагомий частину орендного фонду губернії. Навіть ті власники, які приорендовували землі, охоче здавали у коротострокову (переважно однорічну) оренду невеликі ділянки власних земельних угідь – переважно орних, що через певні обставини не обробляли самостійно. Уже згадувані нами Софія та Фрідріх Фальц-Фейни здавали в оренду відповідно 1,4 тис. дес. та 1,710 тис. дес. орної землі. Граф І. В. Канкрін, власник

маєтку «Веселе» площею 17,781 тис. дес. у Таврійській та Катеринославській губерніях, майже половину орної землі здавав селянам у грошову (2,707 тис. дес.) або іспольну (100 дес.) оренду.

Умови оренди та особливості користування землею, як правило, фіксувалися в письмовому вигляді в угодах між суб'єктами орендних відносин. Приміром, в угоді між Ю. В. Поповим, власником маєтку площею понад 30 тис. дес. і селянами, які тримували в оренду 900 дес., зазначалися наступні умови. Орендарі мали право розорювати 857 дес., з яких 140 відводити під толоку, 142 залишати під чорним паром, а 71 дес. засіювати кукурудзою. Була вказана навіть глибина оранки – «три вершки» та строки – «не пізніше квітня», особливості сівби, зобов'язання збереження лісового насадження площею 16 дес., а також фіксована оренда плата у розмірі 9,7 руб. загальною вартістю 8,7 тис. руб. [29, с. 139]. Таким чином дбайливі господарі прагнули домогтися збереження родючості угідь. Тимчасово відмовляючись від організації господарства власним коштом, вони мали можливість контролювати діяльність орендарів шляхом укладання подібних угод.

Зазначимо, що «показових» багатопрофільних підприємницьких володінь, що ґрунтувалися на інтенсивному способі ведення господарства, насправді було небагато. Фахівець з сільського господарства О. І. Чупров у 1906 р. писав: «... культурні поміщицькі господарства, багаті капіталами та знаннями, складають у нас поодинокі оазиси, що розчиняються серед пересічних і безпритульних маєтків, які ґрунтуються виключно на здаванні землі селянам і вибиванні орендної плати» [1, с. 19]. Тож у більшості випадків саме отримання прибутку від оренди виступало запорукою благополуччя великих землевласників. Це призвело до формування амбівалентного типу дворянина-підприємця: з одного боку, особи, обізнані в сільськогосподарській праці, з наявними теоретичними агрономічними знаннями та практичним досвідом. З іншого боку, недбалого господарника, який безсистемно експлуатував земельний ресурс і отримував прибуток за рахунок невиробничого його використання.

Таким чином, наявність значного земельного ресурсу та формування ринкових орендних відносин у середовищі великих власників відіграло значну роль в організації підприємницького господарювання, проте породжувало спекулятивні форми землекористування. Їхні земельні володіння слугували підґрунтям (у прямому і

переносному значенні) для залучення до сфери орендних відносин, а відтак і підприємницької діяльності у сільському господарюванні, інших соціальних категорій населення. За результатами обстеження дворянських земель 1887 р., по Європейській Росії приватні власники здавали в оренду не менше 43 % орних угідь, що становило 16,5 % дворянського землеволодіння, позаяк де-факто орендний фонд був більшим, адже поза увагою залишилася оренда дрібних ділянок, дані по казенним й удільним землям тощо. До сфери орендних відносин на Півдні України було залучено значно більше приватновласницьких угідь, зокрема, дворянських – майже 43%. Так таврійські дворяни із 1 059,2 тис. дес. здавали в оренду 425,7 тис. дес., тобто 40,2 % сільськогосподарських угідь [18, с. 266]. Причому по окремих повітах ці показники значно різнилися.

Поступово із розвитком сільськогосподарського підприємництва, що супроводжувався інституціоналізацією земельних відносин, орендний фонд Таврійської губернії збільшувався, відбувалося розширення соціальної бази суб'єктів орендних взаємин, а відтак формувалися основні види, умови та принципи орендування із урахуванням регіональної специфіки. Поряд із поміщиками когорта контрагентів орендних угод поповнювалися селянами, землі яких, надільні та позанадільні, значно поповнили орендний фонд регіону.

Принагідно слід зазначити, що характер землеволодіння та землекористування у материкових та півострівних повітах Таврійської губернії як загалом, так і по повітах значно різнився, що обумовлювало специфіку у способах господарювання. Зокрема, Бердянський повіт мав славу селянського, адже приватне і казенне землеволодіння тут становили лише 11 %, позаяк у селянській власності знаходилося відповідно 89 % земельного фонду повіту. Відповідно, орендні відносини тут здебільшого склалися між селянами, а їхні землі становили основний орендний ресурс. Натомість у «землевласницькому» Дніпровському повіті частка селянських угідь була меншою, становлячи 42 %, тож дворянське землеволодіння тут мало більшу питому вагу в орендуванні [21, с. 7].

Серед землевласників Таврійської губернії практикувалися наступні форми орендного підприємництва: здавання в оренду земель без ведення власного господарства, що передбачало отримання невиробничого прибутку, та поєднання часткової оренди із веденням власного го-

сподарювання. Зазначимо, що почасти капітал, отриманий від оренди, слугував підґрунтям для вдосконалення сільськогосподарської техніки та покращення технологій господарювання власника, однак у більшості випадків становив джерело прибутку для повсякденного використання. Отже, переважна частина приватних власників тяжіла до ведення сільського господарювання, насамперед торгівельного землеробства, частково здаючи в оренду земельні ділянки для отримання додаткових прибутків. Для місцевих дворян, які виявилися неспроможними (або неготовими) налагодити капіталістичне виробництво у власних маєтках, здавання в оренду цілих маєтків слугувало вагомим джерелом фінансових надходжень, з одного боку, і запорукою отримання виробничого прибутку для орендарів – з іншого. Дрібні власники, репрезентовані насамперед селянами та колоністами, воліли вести власне господарство, проте використовували дрібну порічну оренду у якості гарантованого «підстрахування».

У Таврійській губернії власники величезних латифундій залюбки здавали землі в оренду селянам. Тим більше, що тваринництво, історично репрезентоване у регіоні розведенням великої рогатої худоби та мериносових овець, приносило прибуток набагато менший, аніж можна було отримати від зернового виробництва або здавання в оренду. Адже вже на початок 80-х рр. XIX ст. останнє гарантувало 10 руб. (за толоку – 5 руб.) чистого прибутку без докладення зусиль. Землі Чорноморського узбережжя Дніпровського і Перекопського повітів, що знаходилися у власності Фальц-Фейнів, Куліковських, Вассаль та інших, за спостереженнями В. Постнікова, нагадували «хоча й родючу, проте справжню пустелю, по якій блукають стада мериносових овець та зрідка зустрічаються невеликі поселення колишніх поміщицьких селян» [21, с. 19]. Відповідно, особливості розташування угідь обумовлювали низький орендний попит на них серед місцевих селян. У Бердянському повіті через невелику площу приватновласницьких земель більша частина колоністів і державних селян змушені були орендувати землі або у сусідів-селян, або у власників сусідніх Маріупольського та Олександрівського повітів Катеринославської губернії. Так, на 1886 р. за межами повіту селянами було орендовано понад 93 тис. землі, що удвічі більше за оренду позанадільної у повіті [21, с. 20].

Певні складнощі для оренди селянами приватновласницьких земель Мелітопольського

та Дніпровського повітів виникали через специфічне відособлене, окремішне розташування означених площ. Укупі з землями казни і колишніх державних селян, вони являли собою певні островки–анклави із прилеглими один до одного латифундіями розміром у десятки тисяч десятин, що простягалися на десятки кілометрів. Така ситуація, з одного боку, ускладнювала оренду для селян, що проживали віддалено від орендного фонду. Проте, з іншого боку, селяни, наділи яких межували із останніми, були позбавлені конкуренції, що частково впливало на розмір орендних цін. Так, у «популярній» центральній частині Бердянського або північній частині Мелітопольського повітів орендна плата становила 10–12 руб. за десятину, у той час як у південній частині Дніпровського та південно-західній Мелітопольського повітів – 2–4 руб, зрідка сягаючи 7 руб. [21, с. 21].

Особливості розташування земель обумовили певну своєрідність у способах здачі в оренду земель. Так, у зазначеному маєтку генерал-майора Ю. В. Попова у Мелітопольському повіті, окрім орендування сусідами-селянами, 1/3 землі (понад 14 тис. дес.) надавалася в довгострокову оренду 12 поселенським товариствам за контрактом. На кожне з поселень припадало від 600 до 1 600 дес. землі, що розподілялася громадою по 60 дес. на особу на умовах кругової поруки. Орендатори мало право розорювали 2/3 землі, 1/5 якої засівати житом, а також зобов'язувалися облаштовувати будівлі та присадибні ділянки та сплачувати орендну плату у розмірі від 3,5 до 5 руб. за десятину. Про прибутковість такого способу невинного господарювання свідчить той факт, що власник планував розширювати таку орендну практику за рахунок скорочення вівчарства. У маєтку Дніпровського повіту, що належав панам Вассаль, було засновано шість таких орендарських поселень, що йменувалися тут «фермами». Кожен двір у таких фермах отримував по 100 десятин землі разом із спорудженими за рахунок власника будівлями. За користування ними орендарі сплачували половину врожаю, зобов'язувалися змолотити зерно, транспортувати зерно й сіно до садиби господаря, а також віддавати половину приплоду від худоби, яка народжувалася на фермі [21, с. 21–22].

Розвиток торгівельного землеробства був обумовлений насамперед його ринковою рентабельністю в материкових повітах Таврійської губернії й означив зростання орендного попиту переважно на орні землі, проте розвиток тваринництва в окремих районах сприяв розвитку оренди сіножатей, пасовищ та вигонів. Якщо власники великих маєтків (на кшталт Фанц-Фейнів) продовжували використовувати переважну частину площ для розвитку торгівельного тваринництва, то численні володіння дрібних та середніх власників, які займалися винятково власним господарюванням, здебільшого становили орні угіддя. Відтак, оренда орних земель з метою ведення торгівельного землеробства у Таврійській губернії поступово набувала закономірного характеру серед власників різного майнового та соціального статусу. Рационалізація підприємницького господарювання, з одного боку, знаходила прояв у здаванні в оренду певної кількості «непотрібної» землі, а з іншого – виваженого отримання цього ресурсу орендарями-селянами. Адже, як зазначали статистики, «селянський двір не може обійтись без орендування, і точно так же розрахований на обробіток тільки певного числа десятин». [8, с. 117].

Відтак, у зв'язку із розвитком товарного землеробства в регіоні земельна оренда серед селян набула значного розповсюдження та складала значну частину площі селянського землекористування. Загалом селяни Півдня України орендували у поміщиків 827,6 тис. дес. землі, що становило 61,5 % усієї орендованої ними площі в українських губерніях, і 253,6 тис. дес. з них припадало на Таврійську губернію [30, с. 87]. Проте насправді розміри селянської оренди були значно більшими та з року в рік зростали. На початку XX ст. заможні селяни південноукраїнського регіону орендували 1 757,3 тис. дес. земельної площі [22, с. 20].

З розвитком ринкових та капіталістичних відносин відбувалася майнова та соціальна диференціація селянства, що й обумовлювало зростання їхньої ролі у поземельних відносинах і підприємницькій діяльності регіону. Функціонування селянських господарств залежало певною мірою від оренди й означувало їхню роль у цих відносинах – у якості орендодавці або орен-

¹ Розміри земельних площ у власності селян південноукраїнського землеробського регіону були критерієм, що дозволяв (безперечно, умовно) розподілити селянські господарства на бідні (до 10 дес.), середні (10–25 дес.) та заможні (понад 25 дес.). У районах із родючими ґрунтами до заможних можна було віднести навіть власників 15–20 дес. землі.

дарів, та, відповідно, мету оренди¹. Наприкінці XIX ст. щонайменше 9 % селянських дворів здавали свою землю в оренду [23, с. 37–38]. Досить часто при цьому незаможні власники наділів керувалися прагненням звільнитися від земельних податків, що відтепер ставали клопотом орендаря (чи отримати кошти на їх сплату), отримати натуральні продукти за користування землею тощо. Інколи орендарі вдавалися до комерційного посередництва, здаючи дрібні ділянки у суборенду.

Надільні землі таврійських селян також становили вагомий частку орендного ресурсу. У 80-х рр. XIX ст. вони становили понад 2 000 тис. дес., або 36,2 % земельного фонду губернії; до того ж в особистій власності селян перебувало ще 622 тис. дес. (11,3 %) угідь [24, с. 6–9]. Понад 1/2 надільних орних земель (надто у Бердянському повіті) селяни орендували у своїх односельчан чи сусідів, тож внутрішньостанові селянські угоди подекуди укладалися частіше за дворянсько-селянські [21, с. 23]. У материкових повітах губернії до орендного обігу було залучено 227 тис. дес. надільних та позанадільних селянських земель, що становили 1/4 їхньої загальної кількості [21, с. 23–24]. У середньому ж по губернії співвідношення земель, орендованих селянами у приватних власників (переважно дворян) і селян, становило відповідно 3:1.

Надільні землі – орні угіддя, а надто сінокоси, вигони, пасовища – орендувалися переважно заможними селянами. Серед останніх також була розповсюджена практика здавання в оренду надільних посівних площ (понад 1/4) біднішим селянам, отримуючи таким чином прибуток не від продажу продукції з надільних земель, а саме від оренди. У Бердянському повіті, заселеному переважно державними селянами, великих приватних власників майже не було, тож орендні відносини розвивалися значною мірою між самими селянами. Відбувалося становлення ринкового землеробства на орендованій землі, втягненій до товарообігу. На 1904 р. до третини селянських посівів повіту припадало на орендовані землі, а у заможних селян – власників понад 50 дес. – взагалі понад 2/5.

Частина малоземельних селян здавали землю в оренду через неспроможність її обробки, свідомого обрання виконання найманої праці як більш прибуткової чи доцільної тощо. За матеріалами земських подвірних переписів, у

1911–1912 рр. у Таврійській губернії таких господарств налічувалося 30,2 %, які таким чином поповнили орендний обіг 15 % земель із фонду селянського землеволодіння [26, с. 254–256].

Тож земельна оренда була одним із основних показників капіталізації сільського господарювання; за 28 років (з 1884 р. по 1912 р.) вона зросла якнайменше на 60 %, охоплюючи усі групи селян [2, с. 26]. Наприкінці XIX ст. селяни Бердянського повіту орендували 117,686 тис. дес. надільної та позанадільної землі, Мелітопольського – 220,767 тис. дес., Дніпровського – 137,882 тис. дес., при цьому 62 % припадало на заможні господарства і 32 % на середні [21, с. 149]. У 1911–1912 рр. із 75 464 селянських господарств материкових повітів Таврійській губернії, у власності яких перебувало 1 029,8 тис. дес. надільної та купленої землі, майже половина (48,9 %) додатково орендували землю загальною площею 606,3 тис. дес., що становила 58,9 % від наявної у власності. Для порівняння: останній показник для Полтавської губернії становив 28,6 %, у Волинській – 4,9 % [1, с. 44].

Власники середніх господарств інтенсивно долучалися до орендних відносин. У Бердянському повіті, де їхня частка становила понад 1/3, їхня роль в оренді землі зросла з 57 % у 1886 р. до 78,9 % у 1904 р. Проте найбільший попит щодо орендування спостерігався саме у заможних селянських господарствах; у повіті їхня кількість зросла удвічі, а разом із тим 84 % вдавалися до оренди. Понад 5 тис. заможних селян, що становили 1/6 усіх господарств і 1/5 орендаторів, сконцентрували на орендованій землі 3/4 посівів. На кожне господарство припадало у середньому орендованої орної землі: по 15,9 дес. – у власників 25–50 дес. та по 33,9 дес. – у власників понад 50 дес. [27, с. 284, 1018, 1141].

Тож орендою земель у материкових повітах Таврійської губернії займалися переважно заможні селяни, які володіли достатньою кількістю надільної і власної землі. Фактично, спрацьовувала закономірність: зі збільшенням землі у власності господарів-селян зростала їхня активність в оренді землі та збільшувався розмір орендованих угідь (табл. 1). Підприємницька оренда набувала загального і повсюдного значення; нечисельні заможні сільські господарі активно використовували її для організації торгівельного землеробства.

**Селянська оренда у материкових повітах Таврійської губернії,
80-ті рр. XIX ст. [21, с. 149]**

	Бердянський повіт		Мелітопольський повіт		Дніпровський повіт	
Категорії власників	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.	Дворів-орендарів, %	Орендовано ї ріллі на двір, дес.
До 5 дес.	18,7	2,1	14,4	3	25	2,4
5–10 дес.	33,6	3,2	34,8	4,1	42	3,9
11–25 дес.	57	7	59,3	7,5	69	8,5
26–50 дес.	60,6	16,1	80,5	16,9	88	20
Понад 50 дес.	78,5	62	88,8	47,6	91	48,6
Середнє	44,8	11,1	50	12,7	56,2	12,4

Натомість власники безпосівних та мало-посівних (до 5 дес.) господарств, які не мали належних засобів для обробітку землі, тяжіли до здавання землі в оренду іншим селянам, вдаючись до виконання найманої праці. У Бердянському повіті, де поступово набувало розвитку торгівельне землеробство, частка таких власників становила понад 4/5. Заможні ж селяни вбачали більший економічний зиск у сільськогосподарській діяльності. Вони орендували ділянки у мало-посівних господарів та значно рідше виступали у статусі орендодавців, хоча також не відмовлялися від отримання неви-робничого прибутку. Зокрема, здавали землю в оренду 23,7 % власників угідь площею 25–50 дес. і 37,7 % власників понад 50 дес. Усього до орендного фонду повіту належало 64,1 % надільної площі мало-посівних господарств, 22,5 % середніх і 13,4 % заможних (з них 4,7 % власників 25–50 дес. і 8,7 % – понад 50 дес.) [1, с. 25].

Розвиток орендних відносин у повітах Кримського півострова Таврійської губернії мав певні особливості. Серед місцевого населення значну частину становило безземельне селянство, що становило 40 %, а у степових Перекопському та Євпаторійському повітах – взагалі 56 % і 63 % відповідно, що різко контрастувало з величезними поміщицькими латифундіями регіону. За свідченням М. Е. Бененсона, який очолював статистичне дослід-

ження повітів, «поряд із великими приватними володіннями в тисячі, а іноді в десятки тисяч десятин, розселилася значна кількість селянської бідноти як робоча маса цих володінь. Частина була запасом робочої сили, що жила тільки наймом в економії, позбавлена власного сільськогосподарського реманенту. Інша жила здольщиною орендою, сплачуючи за користування землею долею врожаю. Переважна частина скопщиків-орендарів була у більш вигідному положенні щодо інших» [5, с. 14,16].

У Феодосійському повіті на початок XX ст. кількість безпосівних та середніх господарств зазнала незначного зростання. Натомість частка заможної селянської верхівки збільшилася (із розрахунку на 999 господарств) з 10,6 % до 17,5 % за рахунок заселення регіону колоністами-підприємцями, яких скоріш за все приваблювала дешевизна робочої сили. Безпосівні господарі тут орендували мізерні присадибні ділянки або здавали у суборенду «десятинщикам» – дрібним орендарям, а власники до 5 дес. майже зовсім розчинилися, не беручи участь в оренді. Якщо на 1884 р. власники до 10 дес. орендували 1/5 здаваної в повіті землі, то на 1911 р. – 1/10, тобто удвічі менше. Удільна вага орендарів-середняків також впала з 29,8 % до 17,4 %. Натомість заможні господарства, кількість яких, як і в Бердянському повіті, зросла удвічі, становили 1/4 орендарів і відповідно, збільшили за 20 років орендовану

площу з 50,3 % до 71,6 %. Особливо показовим було зростання останньої у власників понад 50 дес. – з 19,1 % до 49,8 % [1, с. 66,69]. Таким чином, у нематерикових повітах угіддя бідних й середні господарства, як правило, втрачали і свою, й орендовану землю. Натомість категорія заможних власників поповнювалася новими представниками, які облаштовували великі зернові господарства та орендували левову частку земель. Це свідчило про капіталістичну еволюцію землеробства і у материкових, і у півострівних повітах губернії.

До категорії позанадільних земель, що здавалися в оренду, належали, окрім приватновласницьких (насамперед, дворянських), землі казни й уділів та землі у власності юридичних осіб – установ (банків, церков тощо). Казенні й удільні землі виступали досить вагомим об'єктом поземельних орендних відносин південноукраїнського регіону: Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії входили до складу 12 губерній Російської імперії, де зосереджувалося 93% фонду казенних земель [11, с.99]. Наприкінці XIX ст. у Таврійській губернії вони обіймали площу у 292,295 тис. дес., тобто 5 % земельного фонду губернії, укупі ж із володіннями міст та установ взагалі становили 1/10 [24, с. 6–9]. Цей земельний ресурс також був залучений до орендного землеобігу й активно використовувалася місцевим населенням.

Казенні землі материкових губерній Таврії розміщувалися великими площами, віддаленими від поселень, головним чином у середній частині Мелітопольського і в південній частині Дніпровського повіту. Ця місцевість була досить малонаселеною, де наділи селян до того ж були порівняно високими. Вони здавалися в оренду на правах «оброчного утримання», що передбачала отримання землі в оренду індивідом або групою осіб на різні строки з публічних торгів. Орендарями казенних угідь виступали селяни-власники, селянські товариства та громади, яких приваблювали порівняно з приватновласницькими низькі ціни.

У 80-х рр. XIX ст. за рахунок фонду казенних земель уряд намагався пом'якшити проблему селянського малоземелля. Згідно з Положенням від 9 листопада 1884 року, розпорядженням Департаменту землеробства і сіль-

ської промисловості 1885 р., законами 1886 та 1900 рр. малоземельні селянські громади отримували право на оренду оброчних статей без торгів на основі рішень, які відтепер приймалися земським керівництвом і губернськими чиновниками, а не відомством держмайна. Питання про необхідність внесення змін до законодавства щодо оренди земель, зокрема казенних, неодноразово виносилося на розгляд губернського та повітових комітетів. Бердянський повітовий комітет вбачав у казенних землях необхідний ресурс для переселення малоземельних та безземельних селян [32, с. 33]. Натомість у Дніпровському повіті пропонувалося змінити самі умови орендування. Зокрема, домогтися реалізації права на оренду без торгів, що існувало у губернії лише на папері, продовжити термін оренди до 36 років із правом на повторне пролонгування угоди та дозволу на здавання у суборенду. Орендні ціни місцеві діячі пропонували встановлювати на основі середніх показників за десятиліття [32, с. 47].

Варто зазначити, що у Таврійській губернії, як і в сусідніх південноукраїнських, реальними орендарями виступали не стільки малоземельні селяни, скільки товариства заможних селян або досить заможні одноосібні власники. Навіть місцеві комітети визнавали, що казенні землі губернії надавалися в оренду сусіднім селянським громадам на 6–12 років «без урахування їх реальної потреби в землі» [32, с. 6]. Представники місцевої влади здавали в оренду землю не тим, хто потребував, а хто «вмів вчасно і жалібіше попросити» [11, с. 102]. Тож з точки зору вирішення поставленою урядом проблеми оренда казенних земель не мала великого значення, проте сприяла заможним селянам у здійсненні підприємницької діяльності. За даними Управління Держмайна, у 1890 р. з 133,852 тис. дес. казенних земель материкових повітів, що здавалися в оренду, 84,756 тис. дес. (63 %) знаходилася в оренді селянських громад, однак реально користувалася ними невелика кількість заможних домогосподарів. У Дніпровському повіті останні зосередили у своїх руках 60 % орендованої казенної орної землі, у Бердянському – 69 %, у Мелітопольському – 81 %. Тож у користуванні найбільш бідних селян, як правило, знаходилося лише 4 % земель казни [21, с. 150] (табл. 2).

Розподіл оренди казенних орних земель між селянами материкових повітів Таврійської губернії у 1884-1886 рр. [21, с.150]

Категорії власників	Бердянський повіт			Мелітопольський повіт			Дніпровський повіт		
	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.	Орен. дворів	Орен. дес.	На двір, дес.
До 5 дес.	39	66	1,7	24	383	16	20	62	3,1
5–10 дес.	227	400	1,8	159	776	4,8	58	251	4,3
11–25 дес.	687	2 642	3,8	707	4 569	6,1	338	1 500	4,4
26–50 дес.	387	3 755	9,7	672	8 564	12,7	186	1 056	5,7
Понад 50 дес.	113	3 194	28,3	440	15 365	34,9	79	1 724	21,8
Усього	1 476	10 107	7	2 002	29 657	14,8	681	4 595	6,7

Приміром, у с. Акимівка Мелітопольського повіту із 260 домогосподарів, які громадою орендували у казни 1,212 тис. дес. землі, на практиці на ній господарювали 60. Таким чином, пільговими умовами орендування казенних земель для селянських громад у Таврії здебільшого користувалася заможна частина сільського населення. Про те, яким чином вирішувалося питання, прямих свідчень не надто багато, однак, згідно з опосередкованими, сценарій був наступним. Громада за участь в оренді від заможних користувачів отримувала «могорича», а особи-конкуренти, які за попередньою домовленістю не підіймали ціну на торгах – «відступного» [21, с. 151]. Ціни на оренду казенних земель були нижчими за приватновласницькі, проте також коливалися по повітах, досягаючи найвищого рівня у регіонах з розвинутим землеробством – насамперед Бердянському та Мелітопольському (табл. 3). Зважаючи на той факт, що короткострокова оренда оброк-ділянок зустрічалася вкрай рідко, охоплюючи не більше 7 % земель (за винятком суборенди, де вартість, звісно, була завищеною), ціни мали скоріше ситуативний характер [34, с. 81].

Характер використання казенних земель почасти був обумовлений природно-кліматичними особливостями регіону. У місцевостях із розвинутим торгівельним зерновим господарством орендарів (переважно дрібних)

цікавили здебільшого орні угіддя. У повітах з розвинутим тваринництвом оброк-власники намагалися орендувати більші площі, де займалися розведенням або випасом овець. Умови оренди казенно-оброкних статей були, як правило, одноманітними по повітах й фіксувалися у письмовому вигляді в оцінювальних таблицях і пояснювальних записках до них. За умовами оренди у материкових повітах Таврійській губернії селяни отримували землю у «змішане використання». Вони мали право розорювати тільки 1/3 орендованої землі, а інша мала залишатися під сіножатями або вигоном. Проте місцева влада по-різному ставилася до таких умов, враховуючи господарську специфіку розвитку регіону. Так, представники влади Дніпровського повіту, які були зацікавлені у розширенні орних земельних площ для ведення зернового господарства, пропонували надати орендарям право на щорічне розорювання і засів більших угідь, пропонуючи збільшити угіддя до 2/3 [32, с. 47]. Натомість мелітопольські комітети пропонували за рахунок казенних земель південної частини повіту з розвинутим тваринництвом стимулювати його подальший розвиток шляхом зниження орендних цін [32, с. 106].

Почасти казенні землі губернії слугували засобом отримання орендарями додаткового прибутку вже протореним шляхом суборенди. Якщо у сусідніх губерніях заможні оброк-власники надавали селянам орні ділянки в роздріб

Орендні ціни на землі казни у Таврійській губернії, 1906 р. [6, с. 33–34]

Повіти	Довгострокова оренда, руб. за 1 дес.		Однорічна оренда, руб. за 1 дес.	
	Граничні ціни	Середня ціна	Граничні ціни	Середня ціна
Бердянський	2,50–8,50	5,11	–	7,88
Мелітопольський	4,02–8,11	5,50	4,50–6,10	4,82
Дніпровський	5,0–6,0	5,50	–	–
Євпаторійський	1,65–5,60	3,62	–	2,36
Перекопський	2,76–4,50	3,63	1,80–3,21	2,50
Ялтинський	4,50–6,00	5,00	–	–
Феодосійський	2,33–4,05	3,0	3,0–7,0	5,0

за встановленими правилами, то таврійські селяни, зважаючи на лімітовану частку таких угідь, використовували пасовища. Приміром, у с. Рубанівка Мелітопольського повіту, яке складалося з 1 207 дворів, громада орендувала 5,582 тис. дес. казенної землі, якими насправді користувалося 250 заможних господарств. Тут вони випасали не лише свою худобу, а й односельців, отримуючи по 5–6 руб. за одиницю поголів'я [21, с. 151].

Перманентна зміна користувачів казенних угідь, екстенсивні способи господарювання означили проблему земельного виснаження, а відтак – падіння врожайності, що фактично була атрибутивною в орендних відносинах загалом. Сучасники, характеризуючи ставлення місцевої влади й орендарів до проблеми, писали: «<...> дивляться на них (казенні землі. – прим. авт. – Ч. Н.), як і на іншу нерухомість, з якої можна отримувати дохід, але при тім не порівнюють земельних маєностей з цим іншими майном хоча б навіть в тому відношенні, що їх потрібно зберігати. Питання про те, як упорядкувати хліборобське господарство <...>, щоб зберегти ґрунт від виснаження, – ні в одній думі ніколи не дебатувалося і навіть не підіймалося» [35, с.28]. Хоча варто зазначити, що поодинокі пропозиції з цього приводу все ж мали місце. Так, Дніпровський повітовий комітет пропонував зобов'язати орендарів враховувати вимоги щодо «правильного» господарювання із дотриманням сівозміни, розробка яких мала бупи здійснена уповноваженими Управління держмайн timer та повітового земства із залученням фахівців [32, с. 47].

Різноманіття видів оренди та їх поєднання зумовлювалося відмінностями природно-клі-

матичного характеру, соціальною структурою, специфікою поземельних відносин тощо, що мали місце в певному регіоні. За тривалістю орендних домовленостей оренда поділялась на довго- та короткострокову. Серед великих власників Таврійської губернії у постреформені десятиліття набула популярності довгострокова оренда, що пояснюється потенційною стабільністю цієї форми. Найчастіше до довгострокової оренди вдавалися господарі, які зовсім не вели господарства: її питома вага становила від 54,5 до 97 %. Як правило, такі угоди були розповсюдженими, як уже зазначалося, у дворянському середовищі. Проте заможні селяни, які відчували потребу в оренді для збільшення заорювання з підприємницькою метою, також тяжіли (звичайно, маючи й фінансову спроможність) до багаторічної оренди. У 1917 р. 22 % заможних мелітопольських господарів орендували угіддя на термін понад 2 роки, у той час як 92 % середніх та дрібних селянських господарств удавалися до однорічної оренди [2, с. 27].

Незважаючи на очевидні переваги довгострокової оренди для власників великих угідь та крупних орендарів, за часів столипінської аграрної реформи використання короткострокової оренди лише набирало обертів. Переважання останньої свідчило про подальшу капіталізацію аграрних відносин, залучення селянства до орендної взаємодії тощо. Її популярність серед орендодавців й орендарів південноукраїнського регіону лише зростала, зустрічаючись у 60 випадках зі 100. З урахуванням регіональних особливостей, наприкінці XIX ст. питома вага її використання коливалася у середньому від 55 % до 86,3 %. Зі ста

орендованих десятин на однорічну припадало 23 десятини орендованої землі (для порівняння: у Правобережній Україні – лише 9 дес.). У Бердянському повіті значний попит на землю та відсутність великих власників сприяли більш вигідній для орендодавців здачі землі «на один посів». За даними земських подвірних переписів, на поч. XX ст. тут в однорічну оренду селяни здавали понад 3/4 угідь. При цьому серед надільних земель цей показник був ще вищим і становив приблизно 9/10 орендного фонду (табл. 4).

Вагома причина широкого розповсюдження короткострокової оренди серед великих власників, окрім очевидної економічної рентабельності, полягала у побоюванні укладання з селянами довгострокових угод через майнову незабезпеченість останніх. На думку Д. С. Флексора, який вивчав потреби сільського господарювання, «здавання селянам землі в довгострокову оренду є справою ризикованою для землевласників, на яку наважиться порівняно небагато» [33, с. 49]. Нерідко незабезпеченість регулярного надходження

Таблиця 4

Оренда у Бердянському повіті землі за строком орендування, 1904 р.
[1, с. 84; 26, с. 256]

	Надільна		Позанадільна		Усього	
	довгострокова	однорічна	довгострокова	однорічна	довгострокова	однорічна
Дес.	13 618	122 549	34 819	30 387	48 437	152 936
%	10%	90	53	47	24	76

платежів за орендними угодами штовхала поміщиків компенсувати наявні ризики за рахунок скорочення строку оренди, підвищення орендних цін, надання в оренду гірших земельних ділянок тощо. Окрім того, вкрай негативним наслідком короткострокової оренди для орендодавців, як і у випадку з орендою казенних земель, було порушення родючості ґрунтів, а для орендарів – зниження врожайності. Вона призводила до хижацької експлуатації земельного ресурсу, оскільки з неї намагалися отримати максимум вигоди, мало турбуючись про відновлення ґрунту.

Як зазначалося, головними орендаторами у Таврійській губернії виступали не малозабезпечені, а навпаки заможні селяни. Тож оренда «із нужди», або з метою отримання натуральних продуктів для власного вжитку, охоплювала тут лише 9,2 % орендованих земель. Натомість дрібнотоварна, що ґрунтувалася на сімейній праці і зустрічалася переважно серед середніх селянських домогосподарів, та капіталістична з викори-

станням найманої праці, характерна для заможних домогосподарів, становили відповідно 40,1 % та 50,7 % [1, с. 94, 110–114]. Саме ці види ще у сучасників отримали назву підприємницької оренди, позаяк були орієнтовані на розширення виробництва з метою отримання прибутку.

У Бердянському повіті орендні відносини формувалися здебільшого на підприємницькій основі. Частка дворів, які використовували працю найманих робітників, складала у середньому 2/3, поступово зростаючи пропорційно зі збільшенням розмірів господарств: з 1/2 у власників 25–50 дес. до майже 3/4 у власників понад 50 дес. [1, с. 109]. Зважаючи на товарний характер землеробства регіону, можна припустити, що середні господарства, які використовували найману працю, також виробляли хліб на ринок і були залучені до підприємницької діяльності. До продовольчої оренди вдавалися представники численної групи дрібних орендарів, які орендували лише 7,4 % орендного фонду повіту (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл видів оренди у Бердянському повіті за господарським спрямуванням, 1904 р. [1, с. 109]

	Капіталістична	Товарна	Продовольча
Дес.	72 161	94 093	13 440
%	40,2	52,4	7,4

За характером розрахунку оренда розподілялася на натуральну та грошову. Перша, як правило, була представлена здольщиною формою оренди, яка передбачала отримання власником землі орендної плати частиною (долею) від отриманого орендаром урожаю. Як правило, у південноукраїнських губерніях оренда за частку врожаю здійснювалася на наступних умовах. Орендар був зобов'язаний обробити поле, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і частку, що мала належати власнику землі, привезти на означене останнім місце. Ця форма називалася в регіоні «скіпщина» і була досить розповсюдженою. Також часто власники вдавалися до її різновиду – іспольщини, що передбачала отримання і власником, і орендарем половини врожаю за умови надання власником землі власного насіння для посіву, що відповідно зменшувало частку орендаря. Особливість натуральної оренди в умовах становлення підприємницького господарювання полягала у її перехідному типі, що знаходило прояв у використанні певних елементів капіталістичної оренди. Так, орендодавець міг надати орендарям (окрім землі) реманент, робочу худобу, насіння тощо; натомість останні віддавали за оренду землі частину врожаю, інколи вкладаючи у господарство власні кошти, а також виконували низку узгоджених послуг. Розповсюдженість скіпщини пояснювалася насамперед її доступністю для переважної частини сільського населення, а також тією обставиною, що у випадку цілковитого врожаю орендареві не доводилося «втрачати орендну плату» [2, с. 61]. У повітах Таврійської губернії скопщинаскіпщина була дуже розповсюдженою, проте частка її використання коливалася від понад 3/4 орендованих земель у Дніпровському повіті, 38 % у Перекопському і майже 1/10 у Бердянському [1, с. 142–143; 10, с. 320].

У Таврійській губернії поряд зі скопщиною скіпщиною серед орендарів усіх типів власності та соціального стану широкого розповсюдження набувала грошова оренда. У Бердянському повіті, як бачимо, вона взагалі застосовувалася до 9/10 усієї орендованої землі, що значно перевищувало показники по інших повітах, у Мелітопольському та півострівних повітах домінувала над скопщиною

юскіпщиною, а у Дніпровському поступалася останній [21, с. 25]. Цілком зрозуміло, що внутрішньостанові дворянські орендні угоди цілковито базувалися на грошових розрахунках. Також до грошової оренди тяжіли заможні господарі різних соціальних категорій. Так, по Мелітопольському повіту 94,4 % колишніх колоністів, 58 % колишніх державних селян сплачували грошову оренду, у той час як половина колишніх поміщицьких селян надавала перевагу скопщині скіпщині [10, с. 320].

Оренда за відробітки не відповідала запитам підприємницького господарювання у районах торгівельного землеробства, тож мала місце у поодиноких випадках і найчастіше полягала у збиранні врожаю зернових. Відробітки й скопщинаскіпщина були поширені в окремих районах, де особливо відчутним було малоземелля селян [29, с. 140].

У материкових повітах Таврійської губернії із інтенсивним торгівельним землеробством до відробіткової оренди орендодавці також вдавалися зрідка, натомість широко застосовуючи іздольщиною (також переважно у вигляді скопщиніскіпщини) та грошову форми. Натомість у півострівних повітах розвиток скопщини скіпщини був обумовлений насамперед наявністю значною кількістю безземельних селян. При майже повній відсутності промисловості вони були змушені орендувати землю для задоволення власних продовольчих потреб, нерідко погоджуючись на жорсткі умови. На 1917 р. селяни півострівних повітів орендували у приватних власників 266,5 тис. дес. землі, з них 1/3 за грошову плату, 2/3 за скопщинускіпщину. Крім того, площа під татарськими вакуфами (80 тис. дес.) цілковито здавалися в оренду. За свідченнями сучасників, умови даної оренди були такими. Землевласник надавав щорічно селянину площу землі у відповідності до наявного у нього живого та мертвого інвентаря. Землю орендар мав обробляти за допомогою власного реманенту, робочої худоби, висаджувати власне насіння. З отриманого врожаю орендар мав віддати (безпосередньо доставивши в економію) орендодавцю 2/5 зерном, соломою і половою. Інколи до цих умов поєднувалася зобов'язання змолотити частину зерна або сплатити так звані «верхи» – 1 рубль з десятини тощо. «Те,

що залишалося на користь селянина-орендаря після відшкодування видатків на придбання та висадку насіння, утримання робочої худоби, інвентаря, – писав М. Е. Бененсон, –

безсумнівно нижче тієї заробітної плати, яку селянин міг би отримувати у наймі» [5, с. 16]. Співвідношення видів оренди по повітах подано у табл. 6.

Таблиця 6

Види оренди в Таврійській губернії за характером розрахунку [10, с. 318]

Повіти	Грошова, %	Здольщинна, %	Відробіткова, %
Мелітопольський	64,5	32,6	2,9
Бердянський	91	8	1
Дніпровський	22,5	77,5	0,04
Перекопський	62	37,9	0,1
Євпаторійський	57	42,9	0,1
Феодосійський	52,2	47,7	0,1
Симферопольський	57,9	41,9	0,2

Зазначимо, що грошова оренда в Таврійській губернії, як і на Півдні України загалом, мала реальний, а не номінальний характер. А скіпщинна форма певною мірою виступала її еквівалентом – проте не цілком рівнозначним, а, як правило, завищеним. Іноді вони тісно перепліталися у змішаному типі. «Грошова плата за "хату", – зазначали статистики, – у чистому вигляді практикується у 13 селищах... Що ж до випадків поєднання грошової винагороди з виконанням натуральних повинностей, то їх налічується до 9 селищ» [12; 37, с. 60]. Серед додаткових повинностей, що все частіше накладалися на орендарів, найчастіше практикували перевезення дров з лісу, транспортування хліба на базар та інші господарчі роботи на користь орендодавця.

Розміри орендної плати – як грошової, так скіпщинної – залежали від багатьох чинників: родючості ґрунтів, регіональних демографічних показників, забезпеченості населення власною землею тощо. У будь-якому випадку підприємницький характер орендних відносин міг бути забезпечений дотриманням принципу прибутковості, виробничої й невиробничої, як кінцевої мети цих відносин для обох суб'єктів. «Капіталістичний господар – писав О. А. Кауфман, – в усіх своїх почи-

наннях, і зокрема, тоді, коли орендує <...> землю, завжди керується одним мотивом – прагненням до баришу, потенційно вигідному капіталовкладенню». «Натомість орендар капіталістичного типу, – продовжував він, – мав погоджуватися сплатити таку оренду ціну, за покриттям якої та оплатою власної праці, взагалі всіх витрат на обробку землі, він міг «розрахувати отримати на свою користь прибуток на затрачений ним капітал» [11, с.81]. Середні ціни по губерніях та повітах Таврії визначалися, як правило, для орних (м'яких) земель. Тож у першу чергу орендна плата була реальним показником прибутковості землі певної місцевості в певний час, виступаючи продуктом попиту-пропозиції. Статистики вказували, що в умовах формування підприємницьких засад сільського господарювання у певному регіоні економічні принципи набували локального колориту, проте з подальшим домінуванням економічної формули на кшталт «попит-пропозиція». Звичайно, зустрічалися винятки, які мали суб'єктивний характер і пояснювалися «волею власника», однак мали поодинокі прояви.

Розробкою критеріїв для визначення прибутковості державні установи почали займатися паралельно зі становленням самих ринкових відносин. Відповідно до закону від 8 червня 1893 р.,

земства провели оцінку земель для з'ясування прибутковості землі з метою розподілу поземельних державних податків, земських і мирських зборів тощо. Згідно з інструкцією міністра фінансів, вони керувалися двома критеріями у визначенні прибутковості земельних угідь: наявними у повіті орендними цінами та визначенням доходів і видатків. Останній полягав у тому, що із валової прибутковості десятини (вартість урожаю зерна і соломи) вираховувалися видатки на обробку землі, що встановлювалися за цінами на робочу силу, вартістю насіння тощо. Проте почасти такі статті видатків, як-то ремонт та амортизація інвентаря, будівель не бралися до уваги. У результаті орендна плата складалась із двох компонентів: 1) економіч-

ного, що відображував продуктивність землі в певних умовах; 2) соціального – податку на орендаря з боку землевласника, що ґрунтувався на потребах першого і привілеях останнього [29, с. 139].

Особливістю оренди у Таврійській губернії пореформеного періоду, як і у південноукраїнському регіоні загалом, були відносно низькі орендні ціни. Протягом перших десятиліть вони характеризувалися порівняно поступальним зростанням і досягли значного розміру лише після століпінської реформи. По Південному Степовому району середній розмір ціни за орендовану десятину орної землі збільшився більше ніж утричі (табл. 7).

У середньому по Україні протягом 1881–1901

Таблиця 7

Середні орендні ціни у Південному Степовому районі [1, с. 164]

За 1 дес., руб.			Жита, пудів			% до урожаю жита у селян		
1877/78	1901	1912-1914	1877/78	1901	1912-1914	1877/78	1901	1912-1914
5,44	7,77	17,31	11,1	13,6	25,8	34	30	52

рр. ціни зросли удвічі, а протягом наступного десятиріччя – ще на 70 %. При цьому найвищі темпи спостерігалися на півдні України, особливо в Таврійській губернії, де протягом зазначеного періоду вони збільшилися з 3,37 руб. до 19,50 руб., тобто майже у 6 разів [1, с. 164; 37, с. 61]. Найбільш показовими ці процеси вочевидь були у регіонах, придатних для землеробства, насамперед, у материкових повітах. Так, у Мелітопольському повіті середня ціна на оренду 1 десятини орної землі становила у 1887 р. 3,93 руб., у 1909 р. 14,83 руб. і у 1912 р. 21,50 руб. [2, с. 61]. Аналогічно зростала виплата і з частки врожаю, збільшившись майже у 2,3 рази і становлячи таким чином від 1/3 до 1/2 селянського врожаю (і це без урахування додаткових

виплат, які, як вже зазначалося, усе частіше накладалися на орендарів). Динаміка зростання цін при цьому вирізнялася не поступальним, а хвилюподібним характером та власне мала регіональні особливості у коефіцієнті зростання. Почасти орендні ціни залежали не стільки від рентабельності землі, а від географічного розташування, якості ґрунтів, характеру використання, демографічного фактору, ринкової кон'юнктури, цін на зернові тощо, що призводило до значного коефіцієнту коливань, віддаленого від усередненого показника (табл. 8). У будь-якому випадку очевидним був факт найбільшої рентабельності для орендарів грошової оренди, що набувало подальшого поширення у заможного селянства.

Таблиця 8

Орендні ціни у Таврійській губернії у 1912 р. [28, с. 148–149, 154–155, 158–159]

Повіти	Багаторічна оренда, руб. за 1 дес.		Однорічна оренда, руб. за 1 дес.		Скопщина частка з 10 кіп
	середня	граничні	середня	граничні	
Бердянський	16	8–40	22	13–40	5
Мелітопольський	15	10–28	22	12–31	5
Дніпровський	15	15–15	14	12–32	5
Перекопський	9	6–16	12	8–16	4–5
Євпаторійський	9	9	8	7–13	5
Симферопольський	10	10–15	–	–	4
Феодосійський	4	4,5–5	13	10–14	3,3–5
Ялтинський	–	–	–	–	–
Середнє по губернії	12,5	4,5–40	18,5	7–40	3,3–5

Як відомо, сільськогосподарська діяльність пересічного господаря здійснювалася за формулою «чим краще земля, тим менше потребує капіталовкладень». Відповідно, у багатих на чорноземні ґрунти регіонах оренда априорі була вигідною, особливо за умов господарювання на великих посівних площах із застосуванням передових на той час агрономічних технологій та сільськогосподарської техніки. У той же час оренда родючих земель приваблювала значну кількість середніх і дрібних виробників, які вирощували тут зернові культури на ринок. Зростання попиту у поєднанні з наявністю пропозиції призводило до зростання орендних цін; переважна частина землевласників активно здавала землю в оренду, виставляючи таким чином бажані ціни на землю.

Великі власники, особливо в перші пореформені десятиліття, намагалися стимулювати орендування землі якомога більшими ділянками на кілька років. Тож орендна плата при укладанні довгострокових угод була нижчою за короткострокові. Зокрема, по Таврійській губернії на 1912 р. ціна за десятину землі у довгостроковій оренді була у 1,5 рази нижчою, ніж у короткостроковій (табл. 8). Крім того, серед дворян почасти спрацьовував принцип «станової єдності», коли орендна ціна для орендаря-дворянина була нижчою, ніж для орендаря-селянина.

Високі розміри цін на щорічну оренду значною мірою були зумовлені стабільним попитом серед селянства. «Нужда примушує орендувати й сплачувати стільки, скільки вимагає поміщик, – писав О. А. Кауфман, – <...> Селянин не може прожити без оренди, проте землевласник вільний (у виборі. – прим. авт. – Ч.Н.) здавати або не здавати землю» [11, с. 84]. Тож орендні ціни значною мірою залежали від ступеня потреби в ній селян і факту неспроможності у переважній більшості орендувати значні угіддя або на тривалий термін. До того ж у тих місцевостях Таврійської губернії, де вибір земель для орендування у селян був обмежений, орендодавці могли встановлювати «монопольні» ціни на власний розсуд [31, с. 176].

Окрім того, слід враховувати й наступний фактор, який значною мірою означував високі ціни на за короткострокову оренду. Як вже зазначалося, вона відрізнялася хижацьким характером землекористування й негативно впливала на стан ґрунтів. Адже при інтенсивних способах землеробства родючість землі відновлювалась у

процесі самого виробництва, а при екстенсивному вимагала часу на відновлення. Проте в зоні торгівельного зернового виробництва сівозміни не існувало, що також спричинювало неврожай. Відсутність якісної обробки землі та внесення добрив, а відтак – низька врожайність негативно позначались на добробуті обох суб'єктів орендних відносин і виступали суттєвою перешкодою на шляху до вдосконалення приватновласницького господарства [11, с. 84]. Навіть за умов часткового покращення техніки землеробства та видатків на обробку землі, врожайність подекуди не збільшувалася. Більше того, загалом по Таврійській губернії за 1899–1908 рр. урожайність зернових порівняно з попереднім десятиліттям (за винятком озимої пшениці) навіть знизилася: жита – 40,5 до 35 пуд. з дес., ярової пшениці – з 44,1 до 33,6 пуд. з дес., вівса – з 58,5 до 42,1 пуд. з дес. тощо [1, с. 173; 4, с. 16–17]. До виснаженості додавалися ще й погіршення кліматичних умов через вирубку лісів, обміління водоймищ тощо. Тож саме в цьому регіоні яскраво виявилися наслідки хижацького використання землі з метою отримання «разового» прибутку. Останній фактор набував настільки загрозливого характеру, що деякі агрономи навіть висловлювалися за видання закону про заборону однорічної оренди [19, с. 14]. Статистики, які проводили обстеження Мелітопольського повіту, називали однорічну оренду «азартним» способом рільництва, позаяк орендарі, керуючись правилом «не земля родить, а рік», намагалися за мінімальних витрат досягти врожаю шляхом засівання більших земельних площ [2, с. 54]. Тож виробництво зернових зросло переважно екстенсивним шляхом – унаслідок збільшення посівних площ та посівів більш рентабельної озимої пшениці. Досягти прибутку нерідко вдавалося завдяки зростанню ринкових цін на зернові. У таких умовах за рахунок завищення орендних цін орендодавці намагалися себе «винагородити» за виснаження ґрунтів, низькі врожаї або принаймні компенсувати нанесені збитки.

Відтак, розповсюджена у Таврійській губернії короткострокова оренда, особливо однорічна, могла приносити прибуток лише у добре організованих великих господарствах. Для більшості селян вона почасти була збитковою або принаймні компенсувала витрати. Це призводило до поступового витіснення заможними селянськими

господарствами дрібних збиткових із підприємницького сектору торгівельного землеробства регіону.

Висновки.

Таким чином, становлення орендних відносин у Таврійській губернії відбувалося в умовах перерозподілу земельної власності серед основних соціальних категорій населення та інституціоналізації сільськогосподарського підприємництва. Орендний фонд регіону складали приватновласницькі володіння, селянські надільні землі та землі у власності казни. Основним земельним донором залишалося дворянство, господарства яких за своєю суттю були орієнтовані на підприємницьку діяльність та отримання як виробничого, так і невиробничого прибутку. Переважна частина представників вищого стану виявилася неспроможною до капіталістичної реорганізації господарювання. Для них здавання в оренду маєтків (повністю або частково) слугувало важливим джерелом фінансових надходжень. Проте саме дворяни залишалися вагомими виробниками сільськогосподарської продукції та ініціаторами технічних і технологічних новацій в агровиробництві. Для них оренда мала амбівалентний характер: з одного боку, дозволяла за необхідності розширити підприємницьке виробництво шляхом приорендовування бажаних великих угідь на тривалий термін на вигідних умовах. З іншого боку, надання селянам невеликих ділянок у щорічну оренду гарантувало отримання додаткових коштів, що почасти використовувався для розвитку господарства. Когорту

орендарів складало переважно середнє та заможне селянство, яке поступово займало вагоме місце у виробництві сільськогосподарської продукції регіону. У материкових повітах губернії, а надто у Бердянському, де швидкими темпами розвивалося торгівельне землеробство, залучення селян до підприємницької діяльності відбувалося більш інтенсивно. Земельна оренда відігравала важливу роль у цьому процесі, адже орендні ціни у регіоні були доступнішими за купівельні для пересічних орендарів.

Видова диференціація оренди була спричинена низкою чинників: регіональною специфікою, природно-кліматичними, демографічними особливостями, розташуванням, характером використання земель тощо. Повсюдне поширення грошової оренди свідчило про капіталізацію господарювання на селі, а поступальне зростання орендних цін свідчило про зростання підприємницької активності середніх та заможних власників. Водночас за очевидних переваг оренди як форми землекористування у сільськогосподарському виробництві, що апріорі уможливлювала отримання і прямого, і додаткового прибутку, усе наочнішими ставали «побічні ефекти» її використання. Низький рівень агрономічної культури, екстенсивний спосіб господарювання, виснаження ґрунтів призводили до зниження врожайності, а відтак негативно позначалися на добробуті суб'єктів орендних відносин та гальмуючи розвиток капіталістичного господарювання в регіоні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. Москва : Издательство АН СССР, 1961. 208 с.
2. Арина А. Е., Котов Г. Г., Лосева К. В. Социально-экономические изменения в деревне: Мелитопольский район (1885-1933 гг.). Москва : «СЕЛЬХОЗГИЗ», 1939. 407 с.
3. Балухтіна О. М. Розвиток оренди на церковних землях Південної України (2-га половина XIX ст. – 1917 р.). *Історичний архів. Наукові студії*. 2013. Вип. 10. С. 16–24.
4. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетие 1899-1908 гг. по данным текущей статистики / ред. Бененсон М. Е. Симферополь, 1911.
5. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь : Юж. кооп. изд-во, 1919. 77 с.
6. Главное управление землеустройства и земледелия, Департамент государственных земельных имуществ. Статистические сведения о средних арендных ценах за одну десятину казенных земельных угодий в уездах 58 губерний Европейской России в 1 января 1906 года. Санкт-Петербург : Тип. В.Киршбаума, 1907. 46 с.
7. Департамент окладных сборов. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. В 3-х т. Т. 3. Санкт-Петербург : тип. П. П. Сойкина, 1903.
8. Екатеринославская Губернская Земская Управа. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т.1: Екатеринославский уезд. Екатеринослав : Печатня С. П. Яковлева, 1899. 355 с.
9. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России*. Москва: АН СССР, 1961. С. 312–337.
10. Карышев Н. А. Крестьянские внеадельные аренды в зависимости от колебаний хлебных цен и урожаяев.

- Влияние хлебных цен и урожаев на некоторые стороны русского народного хозяйства* / ред. Чупров А. И., Посников А. С. Т. 1. Санкт-Петербург : тип. В. Киршбаума, 1897. С.277–377.
11. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. 2-е изд. Москва : Моск. науч. изд-во, 1918. 267 с.
12. Кравець Ю. А. Земельна оренда як одна з форм підприємницької діяльності аграрного сектору лівобережної України в 90-і рр. XIX ст. - на початку XX ст. *Історичні записки* : збірник праць. Луганськ, 2003. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10391.html> [дата звернення 17.04. 2020].
13. Лось Ф. Є. Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні. Київ : Наукова думка, 1944. 68 с.
14. Настольная книга для русских сельских хозяев / сост. Людоговский А. П., Стебут И. А., Чернопяттов И. Н., Фадеев А. А. Т.1. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Девриена, 1875. 921 с.
15. Мануилов А. А. Аренда земли в России в экономическом отношении. Очерки по крестьянскому вопросу / ред. Мануилов, А. А. Изд. 2-е. Москва: издание Д. С. Горшкова, 1905. С. 72–204.
16. Министерство Внутренних Дел. Материалы о стоимости обработки земли в Европейской России. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Ко, 1889. 46 с.
17. Министерство земледелия и государственных имуществ, Департамент земледелия. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах*. 2-е изд., вып. 2. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1901. 546 с.
18. Островский А. В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в. Москва : Товарищество научных изданий КМК, 2016. 431 с.
19. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. Харків : Видавництво «Пролетар». 1931. 128 с.
20. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. *Україна*. 1907. № 4. С.146–180.
21. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва : Типо-литография Тов-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1891. 391 с.
22. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр). Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2002. 188 с.
23. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011.
24. Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России / ред. Рихтер А. А. Санкт-Петербург : Типография П. П. Сойкина, 1897.
25. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. *Особенности аграрного строя России в период империализма*. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 45–63.
26. Земские подворные переписи. 1880-1913: Поуездные итоги / сост. Свамицкий З. М., Свамицкий А. Н. Москва : Издание Цсу СССР, 1926. 573 с.
27. Таврическое губернское земство. Сборник по основной статистике [Таврической губернии]. Бердянский уезд. Вып. 1. Симферополь : Таврич. губ. земство, 1909. 1141 с.
28. Таврическое губернское земство. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1912 год. Симферополь : Тип. Таврич. губ. Земства, 1914. 159 с.
29. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на Півдні України у пореформений період. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття*. 1998. Вип. 3. Запоріжжя : РА «Тандем-У». С. 135–142.
30. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.
31. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті рр. XIX ст.). Київ : Видавництво АН УРСР, 1959.
32. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Тип. И. Гольдберга, 1903. 268 с.
33. Флексор Д. С. Аренда. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киршбаума, 1903. 178 с.
34. Фортунатов А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России. Москва : Типо-литография Тов-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1893. 347 с.
35. Херсонская Губернская Земская Управа. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Том II. Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). Херсон : Типография М. К. Аспера, 1886. URL: <http://library.kg.ua/elib/osenska/osenka.html> [дата звернення 17.04.2020].
36. Центральный статистический комитет МВД. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 42: Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Паровая Типо-Литогр. Н. Л. Ныркина, 1907. 48 с.
37. Якименко Н. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 54–63.

REFERENCES

1. Anfimov, A. (1961). *Zemel'naja аренда в России в начале XX века [Land lease in Russia at the beginning of the 20th century]*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
2. Arina, A. E., Kotov, G. G., & Loseva, K. V. (1939). *Sotsial'no-jeconomicheskie izmenenija v derevne: Melitopol'skij rajon (1885-1933 gg.) [Socio-economic changes in the village: Melitopol district (1885-1933)]*. Moskva: "SEL'HOZGIZ" [in Russian].
3. Balukhtina, O. M. (2013). Rozvytok orendy na tserkovnykh zemliakh Pivdennoi Ukrainy (2-ha polovyna 20 st. – 1917 r.). [Development of lease on church lands of Southern Ukraine (2nd half of XIX century-1917)]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii – Historical Archive. Scientific Studies*, 10, 16–24 [in Ukrainian].
4. Benenson, M. E. (Ed). (1911). *Selskohozyaystvennyi obzor Tavricheskoy gubernii za desyatiletie 1899-1908 gg. po dannym tekushey statistiki [Agricultural review of the Tauride province for the decade of 1899-1908. according to current statistics]*. Simferopol [in Russian].
5. Benenson, M. E. (1919). *Jekonomicheskie ocherki Kryma [Economic essays of Crimea]*. Simferopol': Juzh. koop. izd-vo [in Russian].
6. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija, Departament gosudarstvennyh zemel'nyh imushhestv. (1907). *Statisticheskie svedenija o srednih arendnyh cenah za odnu desjatinu kazennyh zemel'nyh ugodij v uezdah 58 gubernij Evropejskoj Rossii v 1 janvarja 1906 goda [Statistical information on average rental prices for one tithe of state land in the counties of 58 provinces of European Russia on January 1, 1906]*. Sankt-Peterburg: Tip. V.Kirshbauma [in Russian].
7. Departament okladnyh sborov. (1903). *Materialy vysochajshe uchrezhdennoj 16 nojabrja 1901 g. Komissii po issledovaniju voprosa o dvizhenii s 1861 g. po 1900 g. blagosostojanija sel'skogo naselenija srednezemel'del'cheskich gubernij, sravnitel'no s drugimi mestnostjami Evropejskoj Rossii [Materials of the highest commission established on November 16, 1901 to study the issue of the movement from 1861 to 1900 of the welfare of the rural population of medium-sized provinces, compared with other areas of European Russia.]*. (Vol. 3). Sankt-Peterburg: tip. P.P. Sojkina [in Russian].
8. Ekaterinoslavskaja Gubernskaja Zemskaja Uprava. (1899). *Materialy dlja ocenki zemel' Ekaterinoslavskoj gubernii [Materials for assessing the lands of the Ekaterinoslav province]*. (Vol. 1). Ekaterinoslav: Pechatnja S. P. Jakovleva [in Russian].
9. Ivanov, L. M. (1961). O kapitalisticheskoy i otrabotochnoj sistemah v sel'skom hozjajstve pomeshchikov na Ukraine v konce 19 v. [About the capitalist and developmental systems in the agriculture of landowners in Ukraine at the end of the nineteenth century]. *Voprosy istorii sel'skogo hozjajstva, krest'janstva i revoliucionnogo dvizhenija v Rossii – Questions of the history of agriculture, the peasantry and the revolutionary movement in Russia*. (pp. 312–337). Moskva: AN SSSR [in Russian].
10. Karyshev, N. A. (1897). Krest'janskije vnenadel'nye arendy v zavisimosti ot kolebanij hlebnnyh cen i urozhav [Peasant extra-lease rents depending on fluctuations in grain prices and yields]. In: Chuprov, A. I., Posnikov, A. S. (Eds). *Vlijanie hlebnnyh cen i urozhav na nekotorye storony russkogo narodnogo hozjajstva [The influence of grain prices and yields on some aspects of the Russian national economy]*. (Vol. 1), (pp. 277–377). Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma [in Russian].
11. Kaufman, A. A. (1918). *Agrarnyj vopros v Rossii: kurs narodnogo universiteta [The agrarian question in Russia: course of the people's university]*. 2d ed. Moskva: Moscow Scientific Publishing House [in Russian].
12. Kravets, Yu. (2003). Zemelna orenda yak odna z form pidpriemnytskoi diialnosti aharnoho sektoru livoberezhnoi Ukrainy v 90-i rr. 19h st. - na pochatku 20 st. [A land lease, as one of the forms of agricultural production in the agricultural sector of Ukraine in the 90th of XIX century - on the cob of the XXth century.]. *Historical notes: Collection of works of Lugansk*. Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/books-text-10391.html> [in Ukrainian].
13. Los, F. Ye. (1944). *Zaprovadzhennia aharnoi polityky Stolypina na Ukraini [Implementation of Stolypin's agricultural policy in Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Ljudogovskij, A. P., Stebut, I. A., Chernopjatov, I. N., & Fadeev, A. A. (Comp.). (1875). *Nastol'naja kniga dlja russkich sel'skich hozjaev [Handbook for Russian rural owners]*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Izd. A.F.Devriena [in Russian].
15. Manuilov, A. A. (1905). Aренда земли в России в jeconomicheskom otnoshenii [Land lease in Russia in economic terms.]. In: Manuilov, A. A. (Ed.). *Ocherki po krest'janskomu voprosu [Essays on the Peasant Issue]*. 2d ed. (pp. 72–204). Moskva: izdanie D. S. Gorshkova [in Russian].
16. Ministerstvo Vnutrennih Del. (1889). *Materialy o stoimosti obrabotki zemli v Evropejskoj Rossii [Materials on the cost of cultivating land in European Russia]*. Sankt-Peterburg: Tip. V. Bezobrazova & Ko [in Russian].
17. Ministerstvo zemledelija i gosudarstvennyh imushhestv, Departament zemledelija. (1901). *Kratkie spravochnye svedenija o nekotoryh russkich hozjajstvah [Brief reference information about some Russian farms]*. 2d ed. No. 2. Sankt-Peterburg: tip. V. Kirshbauma [in Russian].
18. Ostrovskij, A. V. (2016). *Rossijskaja derevnja na istoricheskom pereput'e. Konec XIX - nachalo XX v. [Russian village at a historic crossroads. The end of the XIX - the beginning of the XX century.]*. Moskva: Tovarišhestvo nauchnyh izdanij KMK [in Russian].
19. Pohrebynskyi, O. (1931). *Stolypinska reforma na Ukraini [Stolypin reform in Ukraine]*. Kharkiv: Vydavnytstvo "Proletar" [in Ukrainian].
20. Porsh, M. (1907). Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti na Ukraini vid 1877 r. po 1905 r. [Land ownership statistics in 1905 and the mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905]. *Ukraina*, 4, 146–180. [in Ukrainian].
21. Postnikov, V. E. (1891). *Juzhno-russkoe krest'janskoe hozjajstvo [South Russian peasant economy]*. Moskva: Tipo-

літографія Тов-ва І.Н. Кушнерев і Ко [in Russian].

22. Pryimak, O. (2002). *Stolypinska ahrarna reforma na Pivdni Ukrainy (1906-1917 rr.)* [Stolypin Agrarian Reform in the South of Ukraine (1906-1917)]. Zaporizhzhia: RA "Tandem – U" [in Ukrainian].
23. Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynok (1861–1914 rr.)* [Ukraine's agriculture and the world food market (1861-1914)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
24. Rikhter, A. A. (Ed.). (1897) *Czifrovy'e dannyy'e o pozemel'noj sobstvennosti v Evropejskoj Rossii* [Digital data on land ownership in European Russia]. St. Petersburg: Tipografiya P. P. Sojkina [in Russian].
25. Rubach, M. A. (1962). Social'naja struktura agrarnykh otnoshenij i klassovoe rassloenie krest'janstva v ukrainskoj derevne k 1917 g. [The social structure of agrarian relations and the class stratification of the peasantry in the Ukrainian village by 1917.]. *Osobennosti agrarnogo stroja Rossii v period imperializma* [Features of the agrarian system of Russia during the period of imperialism]. (pp. 45–63). Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [In Russian].
26. Svavickij, Z. M., & Svavickij, A. N. (Comp.). (1926). *Zemskie podvornnye perepisi. 1880-1913: Pouezdnye itogi* [Zemsky courtyard censuses. 1880-1913: Round-trip results]. Moskva: Izdanie Csu SSSR [in Russian].
27. Tavricheskoe gubernskoe zemstvo. (1909). *Sbornik po osnovnoj statistike [Tavricheskoy gubernii. Berdjanskij uezd]* [Collection of basic statistics [Tauride province]. Berdjansk district]. No. 1. Simferopol': Tavrich. gub. Zemstvo [in Russian].
28. Tavricheskoe gubernskoe zemstvo. (1914). *Sel'skohozjajstvennyj obzor Tavricheskoy gubernii za 1912 god* [Agricultural review of the Tauride province for 1912]. Simferopol': Tip. Tavrich. gub. Zemstvo [in Russian].
29. Temirova, N. R. (1998). Pomishchyske zemlevolodinnia ta zemlekorystuvannia na pivdni Ukrainy u poreformenii period [Land tenure and land use in the south of Ukraine in the post-reform period]. *Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII-XIX stolittia*, 3, 135–142. Zaporizhzhia: RA "Tandem-U" [in Ukrainian].
30. Temirova, N. R. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861-1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia* [Landowners of Ukraine in 1861-1917: Socio-Economic Evolution]. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
31. Teplytskyi, V. P. (1959). *Reforma 1861 roku i ahrarni vidnosyny na Ukraini (60-90-ti rr. XIX st.)* [Reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60-90's of the XIX century)]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR [In Ukrainian].
32. *Trudyi mestnykh komitetov o nuzhdakh selskohozyajstvennoy promyshlennosti. Tavricheskaya guberniya* [Proceedings of local committees on the needs of the agricultural industry. Tauride Province]. (1903). Sankt-Peterburg: Tip. I. Goldberga. [in Russian].
33. Fleksor, D. S. (1903). *Arenda. Svod trudov mestnykh komitetov po 49 gubernijam Evropejskoj Rossii* [Rent. Proceedings of local committees in 49 provinces of European Russia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V.F. Kirshbauma [in Russian].
34. Fortunatov, A. (1893). *Sel'skohozjajstvennaja statistika Evropejskoj Rossii* [Agricultural statistics of European Russia]. Moskva: Tipo-litografiya Tov-va I. N. Kushnerev & Ko [in Russian].
35. Hersonskaja Gubernskaja Zemskaja Uprava. (1886). *Materialy dlja ocenki zemel' Hersonskoj gubernii* [Materials for assessing the lands of the Kherson province]. (Vol. 2). Herson: Tipografiya M. K. Aspera. Retrieved from <http://library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka.html> [in Russian].
36. Tsentralnyi statisticheskiy komitet MVD. (1907). *Statistika zemlevladieniya 1905 g.* [Land tenure statistics, 1905]. No. 42. Spb: Parovaya Tipo-Litogr. N. L. Nyirkina [in Russian].
37. Yakymenko, N. A. (1991). Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu [Land lease in Ukraine during the period of capitalism]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 54–63 [in Ukrainian].

Чернікова Наталія Семенівна

Кандидат історичних наук, докторант
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: chernikova.natka@gmail.com

Chernikova Nataliia

Ph.D. of Historical Sciences, Doctoral Student
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-5470-0622

Цитування: Чернікова Н. С. Особливості становлення та розвитку орендних відносин у Таврійській губернії (2-га пол. XIX ст. – 1917 р.). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 3. С. 155–174.

Citation: Chernikova, N. S. (2020). SOsoblyvosti stanovlennia ta rozvytku orendnykh vidnosyn u Tavriiskii hubernii (2-ha pol. KhIKh st. – 1917 r.) [Features of formation and development of lease relations in Tavriya province (2nd half of XIX century – 1917)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (3), 155–174.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.03.2020